

KENDE PÉTER
Szellem és korlát

1. A hatalmi nyelvezet furfangjai

A politikai nyelvezet elemzése viszonylag elhanyagolt területe a szemantikának. Első percben ez hihetetlenül hangzik, hiszen még a köznyelv is kritikailag használja a „propaganda” fogalmát, s közismerten torzító, leplező, ferdítő értelmet tulajdonít neki. A politikai nyelvet azonban nem lehet egyszerűen a propagandára leszűkíteni, pláne arra a fajta érzelmekeltő, öndicsőítő vagy idegengyűlöletre uszító propagandára, amellyel kapcsolatban a szó eredetileg divatba jött.

A szó legáltalánosabb értelmében természetesen minden politikai kommunikáció célja – ha nem is egyedüli célja – a *befolyásolás*. A befolyásolás technikái azonban sokat fejlődtek a húszas-harmincas évek óta. A hetvenkedés és az átlátszó, vaskos hazugság helyébe olyan árnyaltabb eszközök léptek, mint az elhallgatás, az értelmi csúsztatás, az információs elemek megszűrése, illetve tendenciózus csoportosítása, a hamis azonosítás, az analógiákra – esetleg azoknak megcsavart használatára – épülő bizonyítás...

Ezeknek elemzése tudományosan lehetséges is, kívánatos is, de csak akkor, ha a kutató érdeemben elemzi a vonatkozó szövegeket, vagyis nem riad vissza attól, hogy a szavak és a valóság összefüggését illetően *állást foglaljon*. Ez pedig bizonyos fokig ellentétes az „értékmentes tudomány” eszményével.

Az alábbi fejtegetés is ilyen kockázatos vállalkozás. Tárgya pedig nem a politikai nyelvezet általában, hanem annak az a területe, amellyel kapcsolatban a szerző elfogultságai – érzelmi és emberi elkötelezettségei – a legerősebbek, vagyis a mai magyar közélet,

annak is a hivatalos oldala. Mint ilyen, adalék egy szélesebb körű tanulmányhoz, melynek neve ez lehetne: a kizárólagos hatalom nyelvezete.

*

Kiindulópontom a „kommunista pártosság” meglehetősen közismert fogalma. A „pártosság”, azaz a múlt és a jelen tényeinek „helyes”, az Úgy érdekét szolgáló tálalása minden pártkommunikáció alfája és omegája, melyet a maga módján köteles szolgálni nemcsak a hivatalos propagandista, hanem a párt szolgálatában álló író, újságíró, történész és társadalomtudós is. (Hadd említsem meg, hogy „propaganda” szócím alatt a Magyar Értelmező Kéziszótárban, annak 1978. évi harmadik kiadásában, ilyen értelmek szerepelnek: „valamely eszme, elmélet terjesztése, hirdetése”, „a marxizmus-leninizmus tanainak megismertetésére irányuló rendszeres, szervezett tevékenység”, s szinte csak eldugva, mellesleg kap említést a valami érdekében vagy valaki ellen folytatott „tervszerű hangulatkeltés” ...)

A pártos kommunikáció elvi megalapozása az, hogy értékmentes kommunikáció nem létezik, ennél fogva minden gondolat- vagy hírközlés valamilyen burkolt értékítéletet hordoz. Ez egészen végletes értelemben talán igaz is, de gyakorlatilag ennél fontosabb igazság az, hogy különböző kijelentések igazságtartalma között nagyon nagy fokozati különbségek lehetnek. Így például egy utcai csetepaté után egészen másképp számol be arról egy igazságszerető tanú vagy a verekedés egyik résztvevője.

Ha teljes tárgyilagosság nincs is, van tárgyilagosságra való törekvés s van olyasmi is, mint igazságszeretet. Az igazságszerető embert például az is jellemzi, hogy a számára kellemetlen tényeket nem hallgatja el, nem akarja hallgatóira saját véleményét ráerőltetni, s amennyire lehet, leküzdi elfogultságait. A „pártos kommunikáció” pontosan az ellenkező elvet hirdeti, s amennyire tudja, meg is valósítja.

Itt lép be a kizárólagosság problémája. Ha elfogadjuk, hogy a szenvedélyesség és az elfogultság az emberek közötti kommunikáció egyik alapadottsága, a „pártosság” elve ellen magában véve nem emelhe-

tünk kifogást, sőt annak – egyesek részéről való – kultusza még abban sem fog minket akadályozni, hogy adott esetben a tények valóságához eljussunk. Már ti. abban az esetben, ha az ellenkező előjelű elfogultságok többé-kevésbé szabadon megütközhetnek. De baj van akkor, ha az elfogultságok egyike hegemón, vagy éppen kizárólagos státuszra tesz szert. Márpedig éppen ez történik a totális államrendszerben, ahol is a politikai hatalom – amely egyben lelki hatalom is akar lenni – magának követeli a tényközlés és az értelmezés feletti teljes uralmat.

Az ilyen hatalmi szervezet szükségképpen ideológiai, amin azt értem, hogy van egy átfogó értelmezése a világról és egy kötelezőnek tekintett jövőképe. „Totalitárius”, vagyis kizárólagos jellege abban áll, hogy ezt az értelmezést *minden* tényre rá akarja erőltetni. Ha jövőképe nagyon irreális, akkor ebből az következik, hogy a valóságosan létező dolgoknak egy részét tagadásba kell vennie, vagy úgy, hogy elhallgattja, vagy pedig úgy, hogy ördögi erőknek tulajdonítja őket.

Ez jellemezte például a sztálinizmust, Kínában pedig a maoizmus legörjögőbb korszakait. (Hasonló jelenségek tapasztalhatók a mai Irán hivatalos megnyilatkozásaiban is, de valamivel alacsonyabb tökéletességi fokon, mint a fentebb említett példákban.) A totalitárius értelmezés nem ismeri el, hogy vannak tárgyi lehetetlenségek vagy véletlen balesetek: Mao eszméivel például hegyeket is el lehet mozdítani.

Minden baj vagy kudarc mögött ellenséges erőt, sátáni kezet kell keresni. Erre a beállítottságra vezethető vissza a koncepciós perek egy része, nevezetesen azok, amelyek valóságos bajokhoz kerestek bűnbakokat, s néha éppen azokban találták meg, akik a bajt előre megjósolták.

Magyarországon még 1958-ban is volt egy ilyen per: Nagy Imréről ellen. Nagy Imrét és társait nem olyan cselekedetért ítélték halálra és végezték ki, amelyeket ténylegesen elkövettek, hanem olyan szándokokért („fegyveres ellenforradalom szervezése”, az „imperialistákkal” való összeesküvés), amelyeket bíráik tulajdonítottak nekik, s

melyeknek „bizonyítéka” az volt, hogy 1956 októberében Magyarországon fegyveres fölkelés volt.

E megjegyzéssel el is jutottunk elemzésünk tulajdonképpeni tárgyához, az 1958 utáni Magyarországhoz, illetőleg a mai magyar közélet nyelvezetéhez. Itt mindjárt felmerül a kérdés, vajon „totalitáriusnak” tekinthető-e a mai Magyarország, vagyis érvényes-e rá a „kizárólagosság” fentebb körülírt kategóriája?

A mai magyar közéletet az teszi érdekessé, hogy a fenti kérdésre a válasz igenleges is, meg nemleges is.

Igenleges annyiban, amennyiben az intézmények fennálló rendje továbbra is összeférhetetlen a másként-gondolkodással, továbbra sem tűri a nyílt és hangos ellentmondást. Nemleges azért, mert van ellentmondás (ez a társadalom csendes ellenállásával függ össze), sőt, mert az MSZMP kultúrpolitikája hivatalosan is lemondott a „kizárólagosságról”, beéri az általa marxizmusnak nevezett ideológia úgynevezett hegemoniájával.

Ez a felemás helyzet aztán azt eredményezi, hogy a pártállami sajtóban és könyvkiadásban egymás mellett él az ún. marxizmus-leninizmus és a – hallgatólag – más értékrendszerekből táplálkozó gondolkodás.

Sőt, a mai Magyarországon még a hivatalos marxizmus sem ugyanúgy érvel, ugyanúgy hangszerel, mint mondjuk a Szovjetunióban. Szemmel látható, hogy képviselői megalkusznak a környezettel, szellemi portékájukat úgy csomagolják, hogy az még az ideológiailag közömbösöknek is valamennyire elfogadható legyen. Más szóval, a marxizmustól eltérő szempontok még a hivatalos szövegekben is jelen vannak.

Ezzel együtt szívósan tartja magát a szovjet típusú hatalmi rendszerekre jellemző hivatalos kifejezésmód, más néven bikkfanyelv. Formai tökélyét ez a nyelv a párthatározatokban és az ideológiai célokat szolgáló tankönyvekben éri el, különösen az oroszról fordított leghivatalosabb szövegekben. Szovjet szövegekben végzett szemanti-

kai tanulmányok szerint e bikkfanyelv szókinccse nem haladja meg az ezer szót (egy átlagos nyugati közíró 4-5000 szót használ, a szépírók természetesen ennél többet is). Azt hiszem, semmi sincs messzebb a mozgósító és hangulatkeltő propagandától, mint ez a sztálinizmus idején kialakult hivatalos pártnyelv. Már csak a zártsága miatt is, de főleg mert – szegénysége folytán – kulcsszavai fárasztóan ismétlődnek, szinte lehetlenné teszik a plasztikus, képszerű és konkrét asszociációt. Továbbá feltűnő tulajdonsága a bikkfanyelvnek, hogy – élesen „osztályharcos” szándékai ellenére – minden kijelentését valamilyen vattázott letompítottság jellemzi. Vegyük például az alábbi szöveget, amely az MSZMP Központi Bizottságának egy 1983. áprilisi határozatából való:

„A Magyar Szocialista Munkáspárt 1980 márciusában megtartott XII. kongresszusa kijelölte a szocializmus építésének soron levő feladatait. Belpolitikánk fő céljaként a szocialista társadalmi viszonyoknak, a nemzeti egységnek az erősítését, a szocialista demokráciának a fejlesztését határozta meg, gazdaságpolitikánk fő céljaként pedig azt, hogy a minőségi tényezők kibontakoztatásával, a termelés nemzetközi versenyképességének fokozásával javítsuk a népgazdaság egyensúlyát és őrizzük meg az elért életszínvonalat. A kongresszus külpolitikánk feladatává tette, hogy járuljon hozzá az enyhülés vívmányainak megszilárdításához, a béke megvédéséhez.

A Központi Bizottság átfogóan megvizsgálta az elmúlt három évben végzett munkát, és megállapította: népünk egyetértése a XII. kongresszuson megfogalmazott célokkal az élet minden területén kifejeződött a mindennapos helytállásban, a javuló teljesítményekben. A párt és a nép összefogásának, a kölcsönös bizalomnak az eredményeként a kongresszuson megjelölt fő irányban haladtunk előre. (...) A párt politikai irányvonalát a gyakorlat igazolta.

Az előttünk álló években változatlanul az a legfontosabb feladat, hogy a XII. kongresszus határozatainak a végrehajtására, a VI. ötéves terv teljesítésére összpontosítsunk minden erőt. Arra kell törekedni, hogy az eddiginél jobb munkával, nagyobb erőfeszítésekkel a kongresszuson megfogalmazott fő politikai, gazdasági és kulturális célokat elér-

jük. Előrehaladásunkban meghatározó szerepe van társadalmunk vezető erejének, a pártnak, a kommunisták egységes fellépésének és példamutató helytállásának, a párt és a nép összefogásának.”

Ebből a szövegből egyetlen szókapcsolat lóg ki valamennyire, bikkfanyelvi viszonylatban majdhogynem üdítően: „a termelés nemzetközi versenyképessége”. Minden egyéb kifejezés abba a bizonyos ezer szóba tartozik, valódi dolgokra csak következtetni lehet belőlük, így pl. a népgazdasági egyensúlyról – amely a külföldi eladósodásra utal – nem azt mondja a szöveg, hogy helyre kell állítani, vagy meg kell találni, hanem azt, hogy „javítani kell”.

Mint ahogy a teljesítmények is „javulnak”, a nemzeti egység „erősödik”, a szocialista demokrácia (?) a „továbbfejlesztés” útján van, s még a nemzetközi feszültségre is úgy történik utalás, hogy „meg kell szilárdítani” az enyhülés vívmányait. (Ennek persze már politikai jelentése van: enyhe, leheletfinom elhatárolódás a szovjet politika 1983-ban dívó fenyegető hangnemétől.) Egészében véve az idézett szöveg hangulata – ha stílusának személytelensége nem is – olyan, mint amikor egy orvos nagybeteget nyugtat állapota felől: „szépen gyógyulunk, János bácsi, a láz is csökken, s egyre pirosposzsgásabb a becses orcánk”.

Ezt a hangvételt nevezném a politikai kommunikáció leszerelő, duruzsoló, szekurizáló funkciójának. Olyan kitételeknek, mint – teszem – „most látjuk, mekkora baklövéseket követtünk el az elmúlt években”, nyilvánvalóan nincs helye az ilyen szövegekben.

Ebben a vonatkozásban a kommunista bikkfanyelv persze minden más kormányzati nyelvvel összehasonlítható. Amiben viszont jelentősen eltér, az a hallgatólagos értékítéletek és a minősítések technikája. Ez a „technika” bizonyos szókapcsolásokban és az előjelszerű jelzők használatában jelentkezik.

De tévedés volna azt hinni, hogy itt is rutinról van szó, mint az egyhangúság esetében, vagyis hogy egyes jelzők gyakorisága, mások elhanyagolása pusztán a fantáziahiánnyal és a biztonságosság keresé-

sével függ össze. Nem; *a minősítések a marxista-leninista politikai kultúra alapfeltevéseire utalnak vissza*. Úgyszólván nincsen olyan hivatalos, vagy akár egyszerűen „pártos” szöveg – itt különösen a publicisztikára gondolok –, amely ebből a szempontból „ártatlan” volna. A leninista értelemben vett propaganda – úgy, ahogy azt a Magyar Értelmező szótár meghatározza – mindent átítat.

Mit értek „leninista politikai kultúrán”? Ismert tételekre célok, mint például arra, hogy a történelem egy irányban – „a szocializmus” irányában – halad, hogy ez a bizonyos szocializmus (pontosabban: a kommunista hatalmi rendszer által teremtett viszonyok összessége) magasabb rendű, mint „a kapitalizmus” (vagyis mindaz, amit *nem* a kommunista hatalmi rendszer hívott életre) s ezért visszafordíthatatlanul, örök időkre helyben van.

További, hallgatólagosan vagy nyíltan hangoztatott alapfeltevések: az osztályharc elkerülhetetlensége és mély erkölcsi igazoltsága (mármint a jó oldalról); a világszínpadon működő két „főerő” – a világproletariátus és a világimperializmus – kibékíthetetlen ellentéte; az osztályelnyomás igája alól felszabadult „dolgozó nép” érdekeinek alapvető egysége s áttekinthetősége; a tudatos forradalmi erőszak igazoltsága a polgári – „tehát formális” – joggal és a véletlenszerű többségi akarattal szemben. A felsorolást folytathatnám, de az eszmerendszert már e néhány tétellel is körülhatároltam.

Mint tudjuk, a leninista politikai cselekvés nemcsak épít ezekre a feltevésekre, hanem igazoltságát is ezekből meríti. Az ideológia a rendszer legfőbb jogforrása. Ennélfogva a hatalmi stabilitás szempontjából igen-igen kívánatos, hogy ezekben a feltevésekben minél több ember higgyen, elsősorban persze maguk a kommunisták.

Ha a társadalmi valóság, azaz a dolgok menete nem támasztja alá az alapfeltevéseket, esetleg egyenesen cáfolja őket: annál rosszabb a tényeknek! Ugyanis ez esetben sorsuk az, hogy átírják vagy legalábbis átminősítik őket. Ilyen helyzetben ugranak be a szövegbe az olyan szavacskák, mint a „még” vagy a „már kezd”: János bácsi – elnézést, hogy oly sűrűn hivatkozom rá – *még* nem értette meg, hogy helye a

szövetkezetben van, de *már kezd* a téeszéseket „faggatni” arról, hogy „bevált-e a számításuk”.

A Szaharai Szocialista Köztársaságban *még* nincsen minden rendben, egy kis rossz hangulatot okoz, hogy kifogyott a homok, de az újabb ötéves terv *már kezd* meghozni eredményeit. Jászi Oszkár, bár a század eleji progresszió fontos személyisége volt, „nem jutott el a forradalmi szocializmus eszméihez” (a „még” itt hallgatólag beleértendő).

Ezzel a minősítéssel – amelyet az utóbbi időben legalább ötször láttam leírva Jászival kapcsolatban – nemcsak az a baj, hogy önkényesen hosszabbít meg egy kettészakadt életrajzot, hanem hogy a tényekkel homlokegyenesen ellentétes feltevést sugalmaz. Jászi igenis „eljutott” a forradalmi szocializmus eszméihez, ugyanis elutasította őket, azután pedig túljutott rajtuk.

De például olyan mondat, hogy XY „túljutott a marxizmuson”, a mai magyar pártcenzúrán nem csúszhat át. Még gondolatnak is nevetséges, hogy a kiteljesedett végső igazságon s annak legesleghaladóbb „módszertanán” valaki túllépjen. „Vissza” igen, akkor tudvalévő, hova kell helyezni, de „túl”, olyan nincs.

A közvetett, sőt kerülő úton visszacsatoló minősítésekre szép példákat szolgáltat a Rényi Péter-, vagy Hajdú János-féle mai magyar háromnegyed-hivatalos publicisztika. Elöttem van a *Népszabadság* 1982. december 11-i számának Rényi által szignált „Nem babra megy a játék” c. cikke. A cikkíró – rangja szerint a pártlap főszerkesztő-helyettese – a külföld rokonszenvét élvező ellenzékieket pellengérez ki, név szerint Konrád Györgyöt, aki azzal hívta ki maga ellen a pártvezetés haragját, hogy nyugati tartózkodása során néhány fölöttébb szabad szájú nyilatkozatot tett. Erről Rényi:

(Konrád) „nem sokkal előbb járt Lengyelországban és lelkesen nyilatkozott; az 1981 elejei nyomasztó viszonyokban (...) annak jelét látta, hogy 'Lengyelország osztályviszonyai sok tekintetben fejlettebbek a mieinknél'. Mit sem törődve azzal, hogy a Lengyelországban nagyon is szükségessé vált megújulás ügyét anarchiába fullasztotta az ellen-

zék, a Szolidaritás fellépését akként üdvözölte, hogy 'kilép a történelem színterére az a bizonyos új munkásosztály, amely artikulálni tudja érdekeit' (...) Mindmegannyi tézis, amely kiválóan szolgálta Kuron és társai felforgató akcióit, de remekül beleillett az 'új munkásosztály' olyan 'barátainak' politikájába is, mint Ronald Reagan..."

El kell ismerni, hogy Rényi technikája rafinált: minősítései utalásszerűek, inszinuációi közvetettek. Így például Lengyelország 1981-es viszonyairól az, hogy „nyomasztóak”, csak mellékesen van a mondatba beleszóve, s Konrádnak a lengyel munkásságról adott méltató szavait visszakézzel veri vissza az a közlés, hogy hasonló nézeteket vall a Kuron-féle felforgató társaság is; a népbíróagszerűen hangzó „és társai”-ból már eleve tudni lehet, hogy Konrád rossz társaságba keveredett.

Az érvelés azonban Reagan-nal éri el a tetőpontját: szállj magadba, olvasó, hát lehet munkásbarát az olyan álláspont, amelyet az imperialista Egyesült Államok elnöke is magáévá tesz? S ami még ennél is fontosabb: lehet-e tisztességes az a Konrád, aki...? Itt a leninista minősítő technika egy régi, bevett fordulatával állunk szemben, amelyet *amalgám* címen tart számon a szakirodalom. Nem az számít, hogy mit mondott Konrád, hanem hogy ugyanazt a jelzöt két nappal korábban már Pityipalkó is használta. Hát nem kell ezen elgondolkozni, elvtársak?

Rényi művészetével kapcsolatban még külön méltatni szeretném azt a csalfa-szerényen meghúzódo kis félmondatot, mely szerint „Lengyelországban a megújhódás nagyon is szükséges volt”, vagyis hogy ezt a jó ügyet a Konrád-Kuron-féle anarchisták kompromittálták, de Rényi azért igazságos, s a viláért sem állítaná, hogy 1980 előtt minden rendben volt Lengyelországban.

Megjegyzésem tárgya kettős. Egyrészt a „megújhódás” szó, amely – mint az előbb elemzett MSZMP párthatározatban – megint valami olyasmit sugalmaz, hogy a dolgok *alapvetően* rendben voltak, csak éppen egy kis felfrissítésre szorultak, sőt ez már megvalósulóban is volt, amikor játékrontónak odajött az ellenzék.

Másrészt a megújulás fogalmához kapcsolódó rejtett – s Rényi által nem szellőztetett – viták. Tudnivaló, hogy a „megújulás” szót a defenzívába-szorult lengyel pártvezetés maga is használta 1981 decembere előtt –, de nem a szovjet pártvezetés. A hivatalos szovjet álláspont a lengyel munkáskövetelésekkel kapcsolatban véges-végig az volt, hogy az egész mögött imperialista aknamunkát kell keresni, a Gdańsk-i történelmi kompromisszumról pedig egyszerűen nem esett szó.

A párturalmak közötti lojalitás szigorú szabályai szerint Rényinek tehát a „megújulás” szót 1982-ben már nem is lett volna szabad használnia, s az a gyanúm, hogy általában nem is nagyon használta, kivéve ez alkalommal, a Konrád elleni kirohanás meggyőzőbb hangszerelése végett.

Másik példámát Hajdú János „Utószó egy előszóhoz” c. cikkéből merítem (*Élet és Irodalom*, 1983. szept. 16.). Ez az írás, melyet szerzője hivatalos megbízásból írt – ez Budapesten köztudomású –, ritka szemléletességgel mutatja, hogyan lehet a redukálást és a szimplifikálást a pártszerű megbélyegzés szolgálatába állítani.

Hajdú cikke Csoóri Sándor ellen íródott abból az alkalomból, hogy Csoóri előszóval látta el a pozsonyi Duray Miklós önéletrajzi írását („Kutyaszorító”, Püski Sándor kiadásában New York, 1983). Azon felül, hogy Amerikában jelent meg, ezzel az önéletrajzi vázlattal az a baj, hogy a szlovákiai magyarok keserű sorsát panaszolja fel minden hangfogó nélkül („púder nélkül”, ahogy ma Budapesten mondanák).

Csoóri bűne pedig az, hogy előszavában néhány kemény igazságot mond ki nemcsak a kisebbségi helyzetről, hanem a kommunista politikai rendszerekről általában. Ezért őt Hajdú elpáholja – a szilenciumot már előbb kiszabták Csoórirra –, de azért arra ügyel, hogy Csoóri írói rangját valahogyan meg ne sértse. Durayval szemben viszont nincsenek gátlásai; e rang nélküli s bizonytalan helyzetű kisebbségi harcossal szemben minden sértés megengedhető: szövegének „irodalmi értéke nincs”, „tudományos igényű állítást egyetlen sor-

nyit nem találni benne”. (Aki Duray működését egy kicsit is ismeri, ezt az állítást – éppen vele kapcsolatban, s éppen egy Hajdú János részéről – komikusnak fogja tartani. Hajdú úgy tesz, mintha nem tudná, hogy Durayt a szlovákiai magyar kisebbség körében végzett tudományos felmérései miatt állították bíróság elé.) De lássuk a kérdés irodalmi oldalát.

Püski Sándor bizonyára megbocsát, hogy a sajtótörvények által megengedettnél hosszabban idézem Duray könyvének első mondatait:

„Hogyan születhet valaki csehszlovákiai magyarnak?

Egyszerűen úgy, hogy az adott állam területén elő apa és anya magyar, s a nagyszülők, dédszülők és talán az ükszülők is azok voltak. Ez a legegyszerűbb mód. Persze mindenki számára nem adatott ilyen egyértelműség. Az évszázados európai népmozgások okozta keveredések, a betelepülések és telepítések létrehozhattak sokkal bonyolultabb képletet is, melynek végső jellege csak a tizenkilencedik század sarkító hatásai következtében tisztázódott.

Példaként vegyük a következő lehetőséget. Volt egy középkorig visszavezethető augsburgi patrícius család, a Welserek, akik nemcsak a Fugger-családéhoz hasonló gazdagságról voltak híresek, hanem Franz Welser Filippine nevű leányáról is, aki I. Ferdinánd másodszülött fiához, Ferdinánd osztrák főherceghez ment feleségül. A család egyik ága – számomra ismeretlen módon – Magyarországra szakadt, s végül Nógrád vármegyében lelt otthonra. Majd a Wertheimer-család – talán osztrák zsidó nemesek – egyik leány sarja, akinek édesanyja Khaán Sophie volt, megismerkedett a múlt évszázad közepe táján az egyik Welser ifjúrral, amiből házasság kerekedett, s ők lettek apai részről nagyanyai dédszüleim.

E nemes családkról mit sem tudva települt Magyarországra valamikor a tizennyolcadik század végén egy Müller nevezetű német üvegfüvő mester és szintén Nógrádban telepedett le, az Ipoly felső völgyében, ahol minden bizonnyal boldog családi életet élt, míg meg nem

halt. Utódai közül az egyik tiszteletre méltó férfiú anyai részről nagyanyai ükapámként került életem történetébe.

Közben az elmúlt évszázadok folyamán, de mindenképpen 1750 előtt kerül Árva vármegyébe a bizonyára francia eredetű Duray (y, i, j) család, melynek az Alsó Kubin-Bezine-i (Dolny Kubin Bziny) katolikus egyház anyakönyvében fellelhető őse szabómester volt, a múlt század folyamán azonban a család egyik fiú sarja megunva az északi dombvidék zord éghajlatát, nősülés útján a Nógrád vármegyei Vácra költözött. Így kérhette feleségül Duray nagyapám a Welser-Wertheimer frigyből született nagyanyámat, aki számára ez ugyan mésalliance volt, még a Durayak állítólagos nemesi származása ellenére is. Mésalliance vagy sem, hat gyermeket nemzettek. A legkisebb fiú, Endre 1908-ban született és később alapvetően befolyásolta a sorsom, mivel ő lett az apám.

Apám zsenge ifjúkorában megismerkedett anyámmal, aki 1910-ben jött a világra, szülei negyedik élő és egyben utolsó gyermekeként, s összes számon tartott őse iparos volt. Anyai nagyapám családneve szerint ítélve szlovák származású lehetett, hiszen Zvodának hívták. Igen kiváló lakatos hírében állt, országos szabadalmi is voltak. Anyai nagyanyám édesapja szabó volt, és családneve – Csonka – alapján egyedül nála biztos, hogy régtől magyar származású.”

Hajdú János szerint ennek a szövegnek irodalmi értéke nincs; az olvasóra bízom az ítéletalkotást. Saját mondanivalóm azonban csak most következik. Ugyanis Hajdú az említett cikkben a következőképpen foglalja össze a fentebb idézett genealógiai vázlatot:

„A ma is Csehszlovákiában élő önjelölt kisebbségi érdekvédő hosszadalmas elmondása szerint egy félig polgári, félig dzsentrif család 1945-ben született sarja, ami adatként azért kínálkozik ide, mert Duray Miklós létét és tudatát – saját szövege alapján – ez határozza meg elsősorban.”

Kommentár úgyszólván felesleges. Az ostor attól csattan, hogy családok szövevényes összefonódását Hajdú rövid káderminősítéssé zsu-

gorítja össze (mit várhatunk egy félig polgári, félig dzsentrí család sarjától? Csodálkozhatunk-e, hogy nem képes beleilleszkedni a szocialista Csehszlovákiában épülő új világba?). Én inkább csak azon akadok meg, hogy cikkírónk „önjelölt”-nek csúfolja Duray érdekvédő tevékenységét.

Tisztelettel kérdem: kinek kell kijelölnie az érdekvédő szerepre való jogosultságot? A csehszlovák állampártnak? A magyar kormány-nak? Lehetséges, hogy a magyar külügyminisztériumnak van egy kisebbségi jogvédő irodája, burgenlandi, szlovákiai, kárpátaljai, romániai és vajdasági részlegekkel, s hogy erről Hajdú János tud, e sorok írója pedig nem?

(1984)

2. Ritkuló tilalomfák

A szovjet világ több más országához hasonlóan Magyarországon sincs kifejezetten a cenzúra gyakorlására hivatott kormány- vagy párt-hivatal. A közületi telefonkönyvben hiába is nyomoznánk valamilyen cenzúrahivatal címe után. Sőt, a fennálló törvények szerint a kiadóval-lalatok sincsenek formálisan alávetve valamiféle előzetes cenzúrának.

Azt jelenti-e ez, hogy a cenzúra csak a lelkekben él, nincs szabályok-hoz kötve és csakis hallgatólagosan működik? Korántsem. Mint a zsarnokság Illyés Gyula nagy versében, a cenzúra is ott van „*orrbán, szájban, hidegben és homályban*”, „*ott van jelen-valóan mindenek-ben, ahogy rég Istened sem*”.

A napilapok szerkesztőségétől a színház-igazgatóságokon, tudomá-nyos intézeteken és alkotóműhelyeken keresztül egészen a gyerek-könyveket publikáló könyvkiadóig, az ország minden kulturális intézményének elsődleges funkciója a cenzúra gyakorlása. Nincs olyan vezető, aki ezt ne tudná és ne igazodnék ehhez; aki ne értené, hogy hivatalát ellenőrzési képességének (is) köszönheti. Ha megbíza-tásának erről a sarkalatos pontjáról megfeleledkeznék – ami persze merőben elméleti hipotézis –, nyomban akadna környezetében olyan figyelmes és megbízható munkatárs, aki emlékeztetné rá.

A cenzúra láthatatlan várának első és legfontosabb bástyája tehát a szerkesztők tudatállapota. Az esetek többségében egyébként ez a tudat szakmai éberséggel és kifinomult politikai ösztönnel párosul. Egy akármilyen csekély tapasztalattal rendelkező kulturális vezető pontosan tudja, milyen stílusokat, mondanivalókat, kifejezéseket, érvelési típusokat, kimondott utalásokat vagy burkolt célzásokat engedhet át minden további nélkül, illetve, melyek azok, amelyekről mindenképpen „ki kell kérnie a felsőbb szervek véleményét”. (Aligha kell mondanunk, hogy ez az idézőjeles kifejezés eufemizmus, hiszen „a felsőbb szervek véleményének kikérése” egy szöveg vagy mű kapcsán nem jelent egyebet, mint végső soron a szerző feljelentését.)

A cenzúra tehát szervesen beleilleszkedik a kultúra terjesztésével foglalkozó intézmények mindennapos tevékenységébe. Folyamatosságát és hatékonyságát a vezetők gondos kiválasztása, állandó kioktatása s adott esetben munkájuk szankcionálása biztosítja. E tekintetben Magyarország nem tér el a szovjet tömb általános gyakorlatától. Függetlenül attól, van-e cenzúrahivatal vagy nincs, a szerkesztőségek és a kiadóvállalatok gondolat-ellenőrző hivatalok is.

Ezenfelül minden kiadóvállalat, tudományos intézet, stb. a Központi Bizottság nagy hatalmú „tudományos és kulturális osztályának” tartozik felelősséggel. E munkatársakkal bőven ellátott hivatal mondja ki a döntő szót a szóban forgó intézmények kulcspozícióiba történő kinevezésekről, noha formálisan ezek a kinevezések a Tudományos Akadémia, valamint a Művelődésügyi Minisztérium hatáskörébe tartoznak.

Ebből adódik, hogy minden kulturális felelős, így a kiadóvállalatok illetékes személyzete is, nagy gondot fordít arra, hogy rendszeresen kikérje az említett párthivatal munkatársainak véleményét, tudván, hogy ők a szakma valódi irányítói és ítélőbírái.

Magyarország más tekintetben sem tér el a kommunista pártállami normáktól. A hatalom itt sem engedélyez kiadói tevékenységet saját ellenőrző-hálózatán kívül és semmilyen technikai eszközt, még egy fotokópiázó gépet sem bocsát a felügyeletén kívül álló közösségek

rendelkezésére. Ide tartozik az is, hogy minden eszközzel akadályozza a külföldön kinyomtatott könyvek, folyóiratok és más kiadványok bejutását az ország területére. Ez azért érdemel külön említést, mert a magyar vezetőség fennhangon hirdeti, hogy híven tartja magát a Helsinki Megállapodásokhoz. Valójában egy pillanatra sem hagyott föl az eszmék szabad áramlásának akadályozásával.

Köztudomású, hogy a határőrök „utaznak” a nyomtatványokra s a „vámkezelési” gyakorlatban még Shakespeare szonettjei is felforgatónak kezelhetetnek – azaz elkoboztathatnak –, ha ez ellenőrző közeg a szokásosnál gyanakvóbb és nem túlságosan járatos a világirodalomban. Az elkobzásnak súlyosabb következménye többnyire nincsen, de ha a „könyvcsempész” magyar állampolgár, előfordulhat vele, hogy egy időre megtagadják kiutazási kérelmeit.

Egy másik határvédelmi szervezet „posta” néven ismeretes. A magyar posta normálisan nem továbbítja a külföldről érkező magyar nyelvű nyomdatermékeket. Az egyszerű küldeményeket elkobozza és nyilvánvalóan az illetékes szervekhez továbbítja. De ha ajánlott küldeményről van szó, akkor az azzal a törvényességet színlelő megjegyzéssel kerül vissza a feladóhoz, hogy nem áll összhangban az 1947-es Lausanne-i postaegyezmény 33. §-ának 2.f. cikkelyével. Mondani sem kell, hogy az illető cikkely eredeti értelme szerint semmiféle eszmei termékre nem vonatkozatható.

Ha azonban tárgyilagos összehasonlítást akarunk tenni a nyolcvanas évekre vonatkozóan Magyarország és a szomszédos országok cenzúragyakorlata között, két enyhítő megjegyzéssel kell az előbbieket kiegészítenünk. Az első az, hogy a terjesztési eszközök állami monopóliuma nem akadályozta meg egy új, ellenzéki, párhuzamos kultúra megjelenését Magyarországon a hetvenes évek közepén. A hatóságok ugyan sokat tettek ennek korlátozására, *valamennyire* azért mégis hagyták létezni. Köztudomású, hogy a magyarországi „szamizdat” összehasonlíthatatlanul kevésbé szigorú megtorlásoknak van kitéve, mint pl. a csehszlovákiai vagy a Szovjetunióbeli. A nyolcvanas évek eleje óta az ellenzéki folyóiratok és könyvsorozatok (*Beszélő*, *Hírmondó*, *AB* stb.) szerkesztőit furcsa módon „engedély nélkül folytatott

iparúzásért”, nem pedig a kiadványaikban terjesztett eszmékért üldözik. Ennélfogva bírságot ugyan bőven fizetnek, de börtönbe nem kerülnek.

Másodszor, az sem elhanyagolható körülmény, hogy Magyarországon a cenzúra csak informális módon működik, vagyis olyan vélemény-csere formájában, ahol a kiadó is némi rugalmassággal értelmezhet. Ez a gyakorlat ugyanis lehetővé teszi – különösen amikor a politikai légkör egy csöppet bátorítóbb –, hogy némi huzavona után szokatlan, és a hatalom szemében aggályos művek is napvilágot lássanak.

Mennél homályosabb a hatósági utasítás, annál több tér marad egyéni értelmezésekre. Így például közlésre kerülhet az ellenzéki szerző, mivel a neve formálisan soha nem volt feketelistán. Egy „rázós” vers egy-két-három visszautasítás után végül is talál egy negyedik folyóirat-szerkesztőt, aki – az Ég tudja milyen okokból – megkegyelmez neki. Mennél kevésbé égető a téma, annál nagyobb „bátorsággal” döntenek a szerkesztők.

Úgy tűnik, hogy Magyarországon néhány éve már nincs is teljesen letiltott szerző, mert pl. olyan kiátkozott nevek is forgalomba kerülhettek, mint Jászi Oszkár, Bibó István vagy – Uram bocsá’! – Trockij. Az ideológiailag gyanús vagy történelmileg kényelmetlen szerzőknek nyújtott nyilvánosság persze igen-igen korlátozott; Jászi 1919-es írásai tilalom alatt maradtak és Bibó teljes kiadásáról sincsen szó. (Trockijnek még kevesebb szerencséje volt: valahányszor bővebben hivatkoztak rá, a kiadvány végül is – talán „külső” beavatkozásra? – elkobzásra került...)

Minden kiadó tudja, hogy a hatalomnak igenis vannak változó terjedelmű, hallgatólagos feketelistái. A magyar rendszer eredetisége abban áll, hogy *egyedi engedéllyel* a tilalom felfüggeszthető, s még a legfeketébb szerző is publikálható, legalábbis olyan mű erejéig, amely magában véve nem túl borsos.

Ha vizsgálat alá vesszük a tabuk alakulását a hatvanas évek közepe óta, a változás meglehetősen meglehetősen. Az igazsághoz persze hozzátartozik, hogy a szóban forgó időszakban a tömb minden országában enyhült a cenzúra, még a Szovjetunióban is. De Lengyelország kivételével sehol nem volt olyan látványos a fejlődés, mint Magyarországon.

A sztálinizmus éveihez képest a cenzor alapállása változott meg: a pártigazság harcos oktatójából defenzív szerepbe vonult vissza, a fennálló rend politikai érdekeit védelmezi rövid- és középtávon. Ha eltekintünk a párttagok belső használatára készült kiadványoktól, akkor már sehol sincs szó arról, hogy minden kimondott vagy leírt mondatnak összhangban kell állnia az ideológiával. A cenzúra piros lámpára hasonlít, s nem pozitív utasításokat továbbít.

Az irodalom és a művészet terén ez odavezetett, hogy teljesen ejtették a szocialista realizmust s egyáltalában minden kötelező irányzatot. A történetírás, a társadalomtudományok és a filozófia területén kevésbé általános a visszakozás, de ahhoz elég, hogy legalább tompított formában a hivatalos marxizmustól eltérő irányzatok is megnyilatkozhassanak. A hivatalos keretekben működő magyar tudós mind a mai napig jól teszi, ha nem marxista nézeteit csak csendben alkalmazza.

A hatvanas évek eleje óta nagy lendületet adott a szellemi életnek, hogy végre – vagy újra – megjelenhettek magyarul a társadalomtudományok nem marxista klasszikusai. A magyar közönség megint kapcsolatba került a nyugati szellemi élettel, de persze továbbra is korlátok között: egy Galbraith vagy egy Jean-Paul Sartre gondolatai inkább bejuthattak a magyar közönséghez, mint egy Raymond Aroné vagy Milton Friedmané. A marxista hegemoniára való törekvés továbbra is jelen van a könyvkiadásban: ha már kinyomtatott szót nem hathat át, legalábbis az elő- és utószavak privilégiumát követeli magának.

A cenzúrának van emellett még egy közvetlenebb formája is: a szövegalkítás. Még külföldi neves szerzők műveinek magyar változatai sem feltétlenül hűségesek: teli vannak ügyes kihagyásokkal és átalakításokkal, melyeknek célja, hogy ne maradjon a műben „antimarxista” kitétel vagy szövegrész. Ezeket gyakran maga a fordító eszközöli

(mert érzi, hogy a szöveg különben nem „menne át” a szűrőn), más esetekben pedig a kiadói szerkesztő, néha a fordító beleegyezése nélkül is.

Az effajta művelet azért alattomos, mivel a magyar olvasónak csak a legkritkább esetben van módja arra, hogy a fordítást az eredetivel egybevesse. Az érintett szerző pedig nem is sejtheti, hogy ilyen csonkítások áldozata lett. A cenzor szemében viszont ez a művelet semmilyen morális problémát nem vet fel, neki csak az a fontos, hogy egy más-különből használható szövegben ne legyenek „közölhetetlen” kitételek, mint mondjuk az, hogy Marx ostoba volt, Lenin zsarnok, a Szovjetunióban ez vagy az nincsen rendjén, stb.

A magyar cenzúra jelenlegi gyakorlatában esetleg még ilyen kitételek is átmehetnek, ha nincsenek túl nyersen megfogalmazva és nyomban tompítja őket egy ellenkező előjelű megállapítás („igen, Lenin zsarnokoskodott, de nem volt más választása”, „van szegénység a Szovjetunióban, de minden eszközzel küzdenek azért, hogy ...”).

Itt elérkeztünk a hivatalos marxizmus „hegemóniájának” alapszabályához. (Tudjuk, hogy a magyar kultúra diktátorai ebbe a szóba foglalták a többi ideológiához való viszonyukat: csak hegemóniára törek-szenek, nem monopóliumra.) A hivatalos marxizmus tehát már nem akar minden terepet elfoglalni, elviseli, hogy szerényen, nem túl hivalkodóan éldegéljenek mellette más eszmerendszerek is, azt azonban nem tűri el, hogy explicite bírálják vagy nyíltan érveljenek ellene. A más-elvűség csak homeopátiás adagokban szolgáltatható ki, s még akkor is lehetőleg csak szakmai kiadványokban vagy kis példányszámú nyomtatványokban. De a más-elvű még akkor is jól teszi, ha minél ártatlanabb nyelvezetben fejezi ki magát és látszólag konform megállapításokkal bátyázza körül rejtett ellentézéseit.¹

A legbonyolultabbak a szabályok a társadalomtudományokban. Elvileg a kutatás szabad, de csak addig, amíg olyan következtetésekre nem jut, amelyek mégiscsak megkérdőjeleznék a kommunista hatalom alapjait. Következésképp a szociológusok, közgazdászok, történészek kedvükre dolgozhatnak a tényeken, majdnem akármilyen tényanyagon, csak arra kell ügyelniük, hogy az elméleti általánosítás pilla-

natában megfelelő önmérséklettel éljenek. Magyarországon mindenről lehet a sorok között beszélni, a szókimondó következtetésekkel azonban csínján kell bánni.

A tilalomfák tehát visszaszorultak, de nem tűntek el. Ha össze akarók állítani a jelenleg érvényes tilalmak listáját, három nagy kérdéskör rajzolódna elénk.

Az elsőben a szovjet uralom tabuját találunk. Nemcsak azt, hogy senkinek nincs joga megkérdezni, miért vannak még mindig, negyven évvel a háború befejezése után orosz csapatok az országban, hanem hogy mindenkinek úgy kell tennie, mintha oroszok nem is volnának jelen s orosz fennhatóságról szó sem volna.

Ugyanakkor minden politikai írásnak el kell fogadnia azt az axiómát, hogy a szovjet tömbhöz való tartozás visszafordíthatatlan – és örömteljes – „történeti adottság”. („Geopolitikai szükségszerűségnek” nevezni ugyanezt már üdítő újítás volna...) Már nem kötelező rituálisan ünnepelni a szovjet élenjáróságot, de tiszteletlennek még mindig nem szabad lenni semmivel kapcsolatban, ami szovjet és orosz, legfeljebb olyasmit szabad leírni, hogy létezik a világon még az orosznál is jobban működő mezőgazdaság, vagy hogy nem minden technikai újítás származik a Szovjetunióból.

Maga az orosz történelem is valamelyest kiszabadult a tabuk alól: már szabad érinteni az orosz múltban fellelhető ázsiai örökség kérdését, s még a közvetlen múlt „kényesebb” tényei is említhetők (Troickij katonai szerepe, a Hitler–Sztálin-paktum). Ellenben semmilyen bírálat nem érheti a Szovjetunió külpolitikáját és a magyarnak, aki hivatalosan ragad tollat, szolidárisnak kell lennie minden olyan állammal, rendszerrel, politikai áramlattal vagy fegyveres csoporttal, amely a szovjet politika szövetségese. Ez azt jelenti, hogy Magyarországnak nincs joga hivatalosan bírálni a romániai vagy szlovákiai hatóságok kisebbségi politikáját (Kárpát-Ukrajnát még említeni sem szabad) s legfeljebb akkor lehet Ceaușescuba szúrni, amikor az oroszoknak is éppen bajuk van vele.²

A tilalomfák második csoportja a magyar kommunista párt vezető szerepével kapcsolatos. Arról ugyan már nincsen szó, hogy a kommunista párt – a magyar – mindig is tévedhetetlen lett volna, de hatalomra jutását kötelező természettörténeti fejleménynek illik tekinteni, olyasminek, mint azt, hogy a tejfogak kihullása után a gyermek szájában végleges fogak nőnek ki. Hogy a kommunista pártnak kellett a hatalmat átvennie: olyan axióma, amelyet senkinek nincs joga megkérdőjelezni, mint ahogy arról is tilos kérdezősködni, hogy miért egyetlen párt gyakorol minden hatalmat és e párt „vezető szerepe” miért nincs választásnak alávetve?

Ugyanakkor a dogmák elvesztették néhai merevségüket. Szűkebb szakmai publikációkban a történészeknek joguk van a magyar kommunista mozgalom hibáiról vagy eltévelyedéseiről értekezni, mégpedig nemcsak azokról, amelyeket az MSZMP jelenlegi vezetősége is mint ilyet könyvelt el. Ha azonban e kutatások a Kominternt, vagy a sztálinizmus idején Moszkvában élő kommunisták balsorsát érintik, a budapesti cenzúra fölöttes énjeként megjelenik a szovjet cenzúra, s szükség esetén még a kifogásolt művek bevonását is eléri. (Erre számos példa volt a hetvenes évek óta.)

A nyolcvanas évek egyik legmeglepőbb újdonsága az, hogy olyan tények is felidézhetők, amelyek kétes fényt vetnek a párt hatalomra jutására, így pl. a *História* című folyóirat 1984-ben hiteles leírást közölt arról, milyen körülmények között érte el Rákosi 1947-ben Nagy Ferenc miniszterelnök lemondását. Néhány évvel korábban ugyanebben a folyóiratban Vas Zoltán elismerte, sőt részletesen leírta az 1947-es választási csalásokat (az ún. kék cédulák ügyét).

A magyar történelem egyetlen fejezete, amely még nem került ki a módszeres elferdítés purgatóriumából: 1956. De még ez a megállapítás is finomításra szorul. A szépirodalom ugyanis a hatvanas évek vége óta számtalan kibúvót talált arra, hogy 1956 fejleményeit ne egészen hivatalos szellemben idézze fel. Számos regény háttérében, néha előterében is úgy megy végbe a forradalom, mintha forradalom volna és nem ellenforradalom. A film- és színházrendezők pedig a maguk

eszközeivel szabotálták a hivatalos történelemszemléletet: a sok lehetséges példa közül hadd említsem csak azt a színházi díszletet, amely a francia forradalom egy jelenetét az Üllői út házai között ábrázolta.

A tabuk harmadik csoportja a rendszer természetére vonatkozik: nem vonható kétségbe – még közvetve és a sorok között sem –, hogy mind a hatalom, mind a társadalom lenini értelemben „szocialista”. Ezért aztán szociológusok nem is folytathatnak kutatásokat a hatalom gépezetének tényleges működéséről, s az állampolgárok, társadalmi rétegek tudatállapotáról is csak nagy megszorításokkal értekezhetnek. A közvélemény-kutatások többsége eleve vakvágányra fut, vagy torzképet fest, mivel senki sem nyilatkozhat „a szocializmus” ellen.

Érdekes módon, a marxizmus mint olyan, kevésbé szigorú védelmet élvez. Szabad hivatkozni heterodox marxista irányzatokra (Althusser, Frankfurter iskola), sőt egy sereg társadalomfilozófiai vagy jogi problémát nyugodtan lehet taglalni minden marxizmus nélkül, ha nem épp homlokegyenest ellenkező álláspontból kiindulva; csak arra kell ügyelni, hogy a marxizmus megkerülése vagy megopponálása ne legyen szabad szemmel is látható. Megfelelő mimikrivel azután a szerző lehet liberális vagy konzervatív, keresztény vagy agnosztikus, misztikus vagy pozitívista.

Elmúltak azok az idők, amikor a marxizmus-leninizmus osztatlanul uralkodott: ún. hegemoniája merőben verbális, felszíni, miközben a mély rétegekben a legkülönbözőbb átgondolt vagy ösztönös meggyőződések munkálkodnak. Magyarországon ma már senkit sem lehet az Ideológia nevében a szellemi életből kiközösíteni: 1973-ig kell visszanyúlni ahhoz, hogy olyan párthatározatra találjunk, mely megtorló intézkedéseit az ideológiai tisztasággal indokolja.

Hogyan magyarázhatók az utóbbi években végbement változások?

Azt hiszem, a legfontosabb szerepet e tekintetben a magyar vezetők pragmatizmusa játszotta. Az a körülmény, hogy ábrándkergetések helyett a cél a tényleges hatékonyság lett minden vonalon, elkerülhe-

tetlenül az „objektív tények” nagyobb tiszteletben tartásához vezetett, még olyan területeken is, amelyek elvben az ideológia hatáskörébe tartoznak.

Egy második döntő körülmény, hogy a politikai rendszerre és vezetőire állandó nyomás nehezedett a társadalom részéről. Harmadszor: a nyugat felé való nyitás. Negyedszer: a korlátokkal meg nem békülő, szabadabb munkafeltételeket kereső értelmiség. A végeredmény az igazság részleges visszahódítása lett, s összefoglalóan elmondhatjuk, hogy ezt a „hódítást” – mert erről van szó – az értelmiség nyugtalanabb része vitte véghez egy türelmesebbé, s a nyugat felé való nyitás miatt kedvezőbbé vált atmoszférában, egy olyan közvélemény aktív közreműködésével, amely – ha módja nyílt rá – mindig a bátrabbak oldalára állt.

A hetvenes évek valójában új korszakot nyitottak a magyar szellemi életben: az aktív ellenállás időszakát.

1956 óta először megtört a csend és visszaszorult a kerülgetési stratégia. Gyakorlatilag minden területen egyre több alkotó értelmiségi (tudós, művész, író) akadt, aki valamilyen módon kitört az igazságra nehezedő tabuk szorításából és a nyelvezeti engedelmességből. A filmművészet volt a lázadás egyik élharcosa. Az utóbbi időben a történetírás került az előtérbe, annak különösen az a részlege, amely Magyarország háború alatti helyzetéről és szerepéről próbálja föltárni az igazságot.

Ugyancsak említést érdemel néhány nagyobb példányszámú budapesti és vidéki folyóirat, amelynek szerkesztői időről időre látványosan dacolnak a hatóságokkal: kiátkozott szerzőket közölnek, s olyan kérdésekről „mondják ki az igazságot”, melyekről a közönség már régóta várja a tájékoztatást, illetve a pártzsargonról megtisztított állásfoglalást. Példaként idézhetnénk a *Valóságot*, a *Históriát*, a *Medvetáncot* és a (korábbi) *Mozgó Világot*, a vidéki lapok közül pedig a *Forrást* és a *Tiszatájat*. Egy ideje a *Heti Világgazdaság* tűnt fel tárgyilagosságra törő stílusával, tiszteletlen őszinteségével és imponáló

jól-informáltságával; ez a hetilap szemmel láthatóan nemcsak a vállalatok vezetőinek szól.

A tényálláshoz persze az is hozzátartozik, hogy amióta a belső nyomás állandóvá vált, számos rendbontó szerzőt s főképp engedetlen folyóirat-szerkesztőt sújtott kisebb-nagyobb szankció. Ezek közül a leglátványosabb a *Mozgó Világ* eredeti szerkesztőségének feloszlata volt. (Még pontosabban: a szerkesztőségi gárda oszlott föl a lap felelős vezetőjének leváltása miatt.) A szankciók azonban mindenkiben azt az érzést hagyják, hogy a hatóság voltaképpen defenzívában van a magyar társadalommal szemben.

Erről árulkodik az a hivatalos szájból gyakran elhangzó kifejezés is, hogy ez vagy az a szerkesztő „opportunistá módon” engedett a szakmabeli közhangulatnak. De minthogy – részben nemzedéki okokból – a nyomás tömegjelenséggé vált, a hatóságok megértették, hogy pusztá ijesztgetéssel nem sokra jutnak.

Alkudniok is kell, amit elővigyázatosságban nevelt vezetők módjára meg is tesznek. A letiltás és a kizárás már csak azért is módjával adagolandó, mert tömeges alkalmazása esetén túl sok alkotó értelmiségit sodorna az ellenzék, a párhuzamos kultúra szerzőinek táborába. Első látásra úgy tűnik, hogy a „második nyilvánosság” nem veheti fel komolyan a versenyt a hivatalossal. Míg a szamizdat nyomtatványok példányszáma csak ritkán éri el az ezret, a hivatalos orgánumok tízszer vagy akár százszor nagyobb közönséghez jutnak el.

Az a kérdés is minduntalan felmerül, hogy a folytonos bírságokkal sújtott és más módon is üldözött független sajtónak van-e reális esélye a túlélésre. Fennmaradása már évek óta csak egy maroknyi önkéntes élharcos és napszámos elszánt kitartásának köszönhető. Személy szerint sokan rokonszenveznek a hivatásos ellenzékiekkel, de sorsukat nem szívesen osztják meg, mert az a normális érvényesülés minden csatornáját elzárja.

A hivatalos propaganda egy idő óta még a szánalmat is ellensúlyozni szeretné (pl. olyan élcelődéssel, hogy a hivatásos ellenzékiiség állandó

nyugati meghívásokkal jár); az elszigetelődés fő oka azonban nem a társadalmi rokonszenv csökkenése, hanem a józan önérték.

A hivatásos ellenzékiek azonban még mint maroknyi csoport is felbecsülhetetlen hivatást töltenek be: ők azok, akik a szókimondás bátorságának újabb és újabb mérföldköveit rakják le. Voltaképpen a két kultúrhálózat közötti konkurencia e mérföldkövek körül folyik. Jó néhány folyóirat-szerkesztő csak azért ad helyet egy-egy kényes-rázós írásnak, hogy lefőzze a *Beszélőt* vagy a *Hírmondót*, vagy hogy megelőzze, hogy az ajtaján kopogó szerző végül is a független sajtónál kössön ki.

Ennek a hallgatólágos versengésnek az az eredménye, hogy állandóan messzebbre tolja ki a tűrési határokat. Az utóbbi évek hivatalos publikációi minduntalan újabb bizonyossággal szolgáltak arra, hogy az ideológiai és politikai tilalomfák nem olyan sérthetetlenek, mint azt sokáig gondolni lehetett. Eközben a szamizdatban még a legveszélyesebb téma, vagyis az orosz uralom viszonylag büntetlen taglalása is bekövetkezett.

Másfél évtized fokozatos fellazulása után végül már – a legfelsőbb vezetőket is beleértve – senki sem tudja pontosan, voltaképpen hol is húzódnak a tolerancia határai.

Csak egy dolog bizonyos: az, hogy ami hivatalosan szabad, mindig kevesebb annál, mint amit a közvélemény hallani szeretne. Amiből következik, hogy a mindenkori egyensúly csak törékeny lehet, s hogy az elért eredmények ellenére is újabb konfliktusok vannak kilátásban. (1985)

Jegyzetek

1 A marxizmussal való nyílt vitára mégis akad legalábbis egy példa az elmúlt években: Bibó István. De csak abban a gyűjteményes kiadásban (Magvető, 1986), amely e sorok megírása óta látott napvilágot. – *A szerző utólagos beszűrésa.*

2 Az utóbbi időben itt is vannak változások: 1987 eleje óta a magyar kormányzat, habár visszafogottan, de a nyilvánosság előtt panaszkodik a román vezetésre. – (1987. április)

(Nyugati Magyar Tanulmányírók Antológiája, EPMSZ 1987)